

ПРАВНОИСТОРИЈСКИ ОКВИР

(ПРЕДИСТОРИЈА СВОЈИНСКИХ ОДНОСА У СРБИЈИ)

Аграрни и својински односи до 1918. године

Током 20. века у Србији су се десиле три велике својинске, земљишно-поседовне, прерасподеле и трансформације: аграрна реформа и колонизација 1918-1941, потом аграрна реформа, колонизација, конфискација и национализација 1945-1958. и својинска трансформација, реституција и приватизација у транзиционој Србији од 1990. која траје и данас.

На почетку 19. века Србија је била издељена на нахије које су биле подељене на кнежине, а ове на срезове. Срби су најчешће, сем оних који су словили за богатије трговце, живели на селу, а Турци по градовима. Српска села имала су 30-50 кућа, у којима се углавном живело у задругама. Патријархалну задругу чинило је 5-6 ожењених мушкараца из исте породице заједно са женама, децом и родитељима, а главну реч је водио старешина задруге. У сваком селу Турци су постављали свога спахију, а понегде је уз њега био и тзв.читлук сахибија, који је убирао део приноса од усева сељака.

Србија се после Другог српског устанка, након одласка турских спахија, почела ослобађати феудалних односа у пољопривреди. Дошло је до распада турских спахилука, које су понегде запосели бивши кметови, али много чешће утицајни и богати људи који су искористили прилику да прошире своје поседе на рачун напуштене земље. Томе је погодовао недостатак катастра и баштенских књига и немогућност доказивања својине.

На Берлинском конгресу 1878. године Србији је призната независност, а територија је проширена нишким, врањским, пиротским и топличким округом, који су без неких проблема инкорпорирани у српски државноправни ентитет. У Србији је преовлађивао мали сељачки посед. Посебно, распадом великих патријархалних задруга крајем 19. века долази до уситњавања поседа тако да је према попису из 1897. године 97,02% власника поседовало 1-2 хектара земље,¹ па се већина породица није могла издржавати обрађивањем земље и живела је у сиромаштву.

Данашња Војводина, која је формалноправно у састав Србије ушла након Првог светског рата, 1918. године, континуирано је, за време аустроугарске власти насељавана Немцима и Мађарима. Најмасовније насељавање извршено је од 1763. до 1773. године, када је само у Банату насељено 40.000 Немаца из јужне Немачке (тзв. Дунавске Швабе). Насељеници су, поред тога што су населили најплодније делове земље, уживали и посебне бенефиције, тако да су колонизовани немачки сељаци били ослобођени

¹ др Ђоко Богојевић: „Аграрна реформа”, Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928, Београд, 1928.г.

феудалних обавеза, а држава им је пружала материјалну и другу помоћ.² Почетком 20-тог века Немци и Мађари држали су најкрупније поседе. У Банату и Барањи од укупно 87 великих поседа (латифундија) са преко 1.000 к.ј. земље³, 81 посед био је у власништву Мађара а 6 у власништву Немаца.⁴

Присаједињењем Косова, дела Метохије и Македоније (тзв. Јужни крајеви), након балканских ратова 1912-1913. године, Србија је затекла феудалне односе у пољопривреди са сељацима-чифчијама који су обрађивали агинску или беговску земљу и давали аги или бегу чифлучку главницу, десетину и слично. Правни положај чифчија на овој територији био је уређен турском Саферском наредбом из 1859. године, која се примењивала и на подручју Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака.

Србија је одмах по завршетку балканских ратова започела са припремама за укидање феудалних односа на Косову и Метохији, прерасподелом земље и колонизацијом. Тако је 20. фебруара 1914. године донета Уредба о насељавању новоослобођених, присаједињених области Краљевине Србије, којом је било предвиђено да се за насељавање на том подручју може користити државно земљиште, сеоске и општинске утрине, као и пуста земљишта, тако да нису дирани постојећи аграрни и поседовни односи на приватном земљишту. Издвајање и парцелисање земљишта спроводила је Комисија за насељавање, а премер су вршиле посебне комисије састављене од шумара и геометра. Било је предвиђено да насељеник не може добити мање од 5 хектара, а да је редослед у насељавању следећи: првенство су имала лица старости 16-60 година која се баве земљорадњом, затим староседеоци из новоослобођених крајева, грађани са подручја старих граница Краљевине Србије и српски и словенски живаљ из иностранства. Неповољни развој међународних односа и почетак Првог светског рата 1914. године, који је започео нападом Аустроугарске на Србију, прекинули су све припреме за спровођење аграрне реформе на Косову и Метохији и одложили их за неко друго време.

За земљишно-поседовне односе у Србији 20. века од посебног значаја је драстични губитак становништва у вођеним ратовима. Само у ратовима вођеним од 1912-1918. године (Балкански ратови и Први светски рат) Србија је изгубила једну четвртину становника тј. 1.250.000 људи, од чега је у старосном добу између 15 и 55 година страдало 62,5% становништва. Од 718 индустријских предузећа у Србији и Војводини 57% је уништено а остала су углавном онеспособљена за рад. Национално богатство Србије процењено на 15 милијарди златних франака пре рата, уништено је за две трећине и пало испод 5 милијарди. Земља је била запуштена и необрађена.⁵ У Другом светском рату демографска и економска девастација била је још већа и тежа.

² др.Миливоје Ерић: „Аграрна реформа у Југославији 1918-1941“, изд. Веселин Маслеша, Сарајево, 1958., стр.121.

³ к.ј. (катастарско јутро) = 0,57 хектара.

⁴ др Никола Гаћеша: „Аграрна реформа и колонизација у Срему 1919-1941“, Институт за изучавање историје, Нови Сад 1975., стр.28.

⁵ Подаци из књиге Бранка Петрановића: „Историја Југославије 1918-1978“, изд. Нолит, Београд 1980, стр.35, као и из књиге Јулијане Врчица: „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца од уједињења до видовданског процеса“, изд. Рад, Београд, 1956, стр.43.

Аграрна реформа у Краљевини Југославији (1918-1941)

Уједињењем и стварањем заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца у истој држави су се нашли народи са различитим степеном развоја и правног организовања. „Нигде и ни у једној држави у Европи није било тако разноврсних, заплетених и тешких аграрних односа какви су били у разним покрајинама Југославије, када је извршено уједињење 1918. године“, рекао је 27. марта 1933. године у свом експозеу „Аграрна реформа у Југославији“, министар пољопривреде Краљевине Југославије Јурај Деметровић,⁶ илуструјући сву сложеност имовинских односа у чије распетљавање се упустила новоформирана заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца почев од 1918. године. У западним деловима (Словенија, Хрватска и Босна и Херцеговина) земљишни односи и евиденција непокретности су били знатно уређенији јер је аустроугарски окупатор устројио и водио земљишне књиге, док у источним крајевима (Србија са Косовом и Метохијом, Црна Гора и Македонија) то није био случај, већ је, углавном, постојао турски тапијски систем (са изузетком Војводине у којој су постојале земљишне књиге).

Већ двадесетак дана по уједињењу, 24. децембра 1918. године, регент Александар Карађорђевић је издао Проглас: „... Ја желим да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања и да се укину кметства и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике, с правичном накнадом досадашњим власницима. Нека сваки Србин, Хrvat и Словенац буде на својој земљи господар. У слободној држави нашој може да буде и биће само слободних власника земље, а сељаци и кметове позивам да, с поверењем у моју краљевску реч, мирно сачекају да им наша држава законским путем преда земљу, која ће унапред бити само Божија и њихова, као што је то већ одавно у Србији“.⁷

У фебруару 1919. године утврђена су основна начела и принципи за предстојећу аграрну реформу, доношењем Претходних одредби за припрему аграрне реформе, које су оснажене као закон 1922. године.⁸ Овим прописом укинути су кметовско-чифчијски односи у Босни и Херцеговини, као и на Косову, Метохији и Македонији, а стварање нових таквих односа је забрањено. Постојећи кметови (чифчије) проглашени су слободним власницима земље, а дотадашњим власницима (агама) предвиђена је исплата одштете за коју гарантује држава. Проглашене су неважећим све пресуде које су током рата (1914-1918) биле донесене у корист власника земље а против најамног сељака. До доношења одговарајућих прописа обустављени су сви спорови по тужбама које се тичу наплате дажбина на кметовским земљиштима.

⁶ Ј. Деметровић: „Аграрна реформа у Југославији“, Министарство пољопривреде, Београд, 1933.

⁷ „Службене новине КСХС“, бр.2/1919.

⁸ „Службене новине КСХС“, бр.11/1919 и „Службене новине КСХС“, бр.276/1922.

Да би се обезбедило спровођење аграрне реформе и предупредиле спекулације богатијих земљопоседника, 21. јула 1919. године донета је Уредба о забрани отуђивања и оптерећивања великих земљишних поседа којом је онемогућено мењање аграрних односа на земљишту које потпада под аграрну реформу. Претходним одредбама за припрему аграрне реформе предвиђено је шта се сматра великим поседима који потпадају под удар експропријације. То су: а) сва фидекомисна добра; б) сви поседи површине од најмање 100-500 јутара (57-285 ха) обрадивог земљишта, према поседовним и економским приликама свога краја; ц) поседи под б) уколико су издани у закуп или необрађени; д) поседи утврђени посебним законом као велики поседи.

Претходним одредбама за припрему аграрне реформе земљишни поседи су сврстани у две групе: једну, чији су власници имали право на новчану накнаду, и другу, чији власници нису имали то право. Власници експроприсаних поседа имали су право на обештећење. Право на накнаду за одузете поседе није дато члановима хабсбуршке династије, члановима династија непријатељских земаља и странцима дариваним земљиштем од стране Хабсбурговаца. Власницима експроприсаног земљишта одштету је плаћала држава преко Привилеговане аграрне банке путем обвезница чији је рок доспећа био 30 година, а аграрни субјекти који су добили земљу имали су обавезу да је плате у року од 30 година са 5% годишње камате. Ове обавезе били су ослобођени ратни добровољци. Потписани су и посебни споразуми о обештећењу страних држављана - са Мађарском, Чехословачком и Румунијом у Паризу 1930. године и са Италијом у Нептуну 1939. године.

Интензитет аграрне реформе посебно био изразит у јужним и северним крајевима Србије. Као што је већ речено, процес насељавања Јужних крајева, који је производио последице и у земљошнопоседовним односима, започео је већ 1913. године, одмах после Балканских ратова, када је Скупштина Србије донела Уредбу о насељавању у новоослобођене и присаједињене области Краљевине Србије, али је она дерогирана непосредно насталим ратним дешавањима и стварањем нове државе. Потом је 20. октобра 1920. године донета нова Уредба о насељавању јужних нових крајева (озакоњена 1922), на основу које је, у периоду 1920-1930. године, обављен највећи део посла око насељавања. За укидање феудалних односа на Косову и Метохији, поред Претходних одредаба за припрему аграрне реформе, значајна је Уредба о делимичној експропријацији земљишта од 12. фебруара 1920. године, а нарочито Закон о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Србије и Црне Горе.

Законом о насељавању Јужних крајева од 11. јуна 1931. године⁹, за насељавање су предвиђена: 1) слободна државна земљишта: утрине, крчевине, погодна шумска тла и свако оно државно земљиште које се издвоји за насељавање по одредбама Закона о поступку при деоби државних добара у сврхе аграрне реформе; 2) општинске и сеоске земље и утрине, уколико превазилазе стварне потребе дотичних општина и села; 3) пуста и трајно напуштена земљишта приватних власника и чифчија; 4) одметничка имања; 5) земљишта која се могу издвојити за сврхе аграрне реформе по Закону о ликвидацији

⁹ „Службене новине КЈ”, бр. 134/1931, са изм .и доп. у бр. 285/1931 и 141/1933.

аграрне реформе на великим поседима и Закона о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Јужне Србије.

У Јужне крајеве су насељавани држављани Краљевине Југославије, и то: сиромашни пољопривредници и занатлије, добровољци и чланови њихових породица, као и нижи државни службеници из реда пограничне војске, жандармерије, финансијске полиције и шумске заштите. Свака насељеничка породица је добијала најмање пет хектара земље, уз потпуно пореско ослобођење наредних 10 година, односно 5 година. Насељеници, месни аграрни интересенти и аграрне задруге, којима је додељена земља, могли су стећи право својине по истеку 10 година од дана додељивања земље, а под одређеним условима могли су се убаштинити и по истеку 3 године. Странци нису могли нити купити нити закупити непокретна имања, нити се насељавати, осим по посебној дозволи надлежног министарства.

Аграрни односи на Косову и у Метохији коначно су уређени Законом о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама јужне Србије и Црне Горе од 5. децембра 1931. године¹⁰, којим су у тим крајевима укинута чифчијски, наполичарски, закупни (ћесимџијски) и арендаторски односи, а феудални поседе дошли под удар експропријације.

Према стању из 1919. године, дакле пре аграрне реформе и колонизације, на територији Косова и Метохије премерено је 229.791,64 хектара земљишта, од тога 108.793,19 хектара државног, 54.021,34 хектара општинског, 383,54 хектара црквеног и манастирског, 51.126,63 хектара приватног и 15.466,94 хектара трајно напуштеног безвласничког земљишта.¹¹

Од земље предвиђене за аграрне интересенте на Косову и Метохији највише земље је подељено колонистима који су насељени на Косово и Метохију: 75.145,19 хектара, затим староседеоцима 18.164,77 хектара, добровољцима 2.122,47 хектара, четницима¹² 386,11 хектара.¹³ Што се тиче Војводине, локални аграрни интересенти добили су 85.446 к.ј. у Бачкој, 103.251 к.ј. у Срему и 84.169 к.ј. у Банату.¹⁴

Званични подаци о броју колониста нису познати, а у литератури постоје различити подаци. Тако, наводи се да је у северним пределима Југославије насељено највише

¹⁰ „Службене новине КЈ”, бр.285/1931.

¹¹ Подаци из Статистичког прегледа Врховног аграрног повереништва у Скопљу из 1937.године, изнети у књизи Богдана Лекића: „Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918-1941”, Београд, 2002. стр.140.

¹² Четници (од: чета, четовање), с почетка 20. века, су одреди добровољаца који су потајно убацивани на подручје под турском влашћу од стране Србије, Бугарске и Грчке, да би, у циљу остварења националних и политичких циљева и програма тих држава, војним акцијама, заједно са локалним становништвом, допринели дестабилизацији турске окупационе власти. За њих се користио и назив комити, а на Косову, међу домородачким становништвом, њихов албански еквивалент били су качаци. Србија је, после Првог светског рата, припаднике тих расформираних јединица укључила у колонизацију и доделила им земљишне поседе на Косову и Метохији.

¹³ Ибидем.

¹⁴ Богдан Лекић: „Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918-1941”, Београд, 2002. стр.144.

20.000 породица, што значи око 100.000 лица, док је у јужним пределима (Македонија, Косово, Црна Гора) насељено до 15.000 породица са око 75.000 лица.¹⁵

Сумарно, нека важнија обележја међуратне „краљевске“ аграрне реформе и колонизације на подручју Србије су: 1) укидање феудалних кметовско-чивчијских односа и забрана стварања таквих односа убудуће; 2) прерасподела земљишног фонда фаворизовањем малог сељачког поседа 3 - 5 хектара, што се није знатно одразило на Србију, посебно средњу и јужну, у којој је такав посед преовлађивао; 3) промене у националној структури становништва, посебно на Косову и Метохији, кроз досељавање становништва из других делова земље; 4) стварање нејасних и недовршених правних односа у колонизацији неких категорија лица (добровољци) и неких подручја (Панчевачки рит), који су остали нерешени до данас.

Ратно време (1941-1945)

У Другом светском рату територија Краљевине Југославије била је под окупацијом више страних држава. Србија је била окупациона зона Немачке (централни део, Банат), Мађарске (Бачка, Барања), Бугарске (делови јужне Србије) и Италије (Косово и Метохија), а у земљишнопоседовним односима владало је безакоње, отимачина и реваншизам.

Прва и најважнија интервенција окупацијских власти од 1941. године, у сфери привреде, била је да се свим правним и неправним мерама пониште мере југословенске аграрне реформе и насилно промени аграрно-поседовна структура земљишта, што је посебно било интензивно у мултиетничким срединама. То је подразумевало протеривање и развлашћивање пре свега добровољаца и оптаната насељених после 1918. године на подручјима Војводине и Косова.

У Банату, који је представљао немачко окупационо подручје, „правна основа“ за поништавање предратне аграрне реформе створена је „Уредбом о делимичном укидању мера извршених на основу закона о аграрној реформи“, коју је 19. јуна 1941. године донела Комесарска управа банатских Немаца ("Службене новине", бр. 82/1941). Поступак за одузимање земље покретан је најчешће на основу молбе општинској власти од стране неког лица немачке националности које је било намерно да купи одређену земљу. Општинска власт је, у сваком случају и без провере, издавала уверење да власник не обрађује земљу (члан 2. Уредбе) и молбу заједно са уверењем достављала аграрном одељењу Округног начелства у Зрењанину. То начелство је прибављало мишљење Сепе Цвирнера, вође немачких сељака у Банату, који је по правилу одобравао сваки такав промет, након чега је састављало купопродајни уговор са произвољно одређеном ценом. Уговоре је потписивао купац, али не и продавац, јер је уместо њега потпис на уговор стављао окружни начелник.

¹⁵ М. Ерић: „Аграрна реформа у Југославији 1918.1941“, Сарајево, 1958.

На основу таквог „законитог“ поступка одузето је 11.000 кј земље од око 3.400 власника. „Купци“ су у 85% случајева били Немци, 14% Мађари и Словаци и 1% Румуни и Хрвати. Земља је одузимана скоро искључиво од аграрних субјеката Срба, а само у два до три случаја од Хрвата.¹⁶

Надлештво подбана за Банат донело је 14. новембра 1941. године Привремену одлуку којом је лицима у местима Мартиници, Лазареву и Тоба, који су право власништва стекли као аграрни субјекти наложено... „да у року од 24 сата по проглашењу ове одлуке обуставе даље обрађивање својих парцела и то право препусте лицима која су земљиште држала у поседу пре одузимања у аграрне сврхе“.. као и да „трпе несметани рад техничких вештака који врше нови премер и парцелацију земљишта“.¹⁷ Нови интересенти стекли су право обраде спорног земљишта одмах по извршеној парцелацији и предаји парцела. Недићева влада је овакво одузимање земље правно потврдила Уредбом о укидању експропријација извршених на основу Закона о аграрној реформи у погледу некретнина у општинама Јабука, Глогоњ, Тоба, Мартиница и Лазарево, донетом 1. децембра 1941.године.¹⁸ На сличан начин земља је одузимана од предратних аграрних интересената у многим немачким општинама у Банату и додељивана локалним Немцима.

У Бачкој и Барањи, које су биле окупационе зоне Мађарске, већ у априлу 1941. године започело је протеривање и интернирање у логоре добровољачких и колонистичких породица које су у склопу аграрне реформе након 1918. године, насељене у тим крајевима. Већ у току маја и јуна 1941. године на њихову земљу насељени су Мађари.¹⁹ Грунтовни власници који нису протерани проглашени су закупцима своје сопствене земље. Земља на коју нису насељени мађарски колонисти прешла је у својину мађарске државе.

Холокауст над Јеврејима није заобишао ни Србију. У окупираној Србији Немци су Јеврејима, у оквиру „коначног решења јеврејског питања,” беспштедно отимали и пленили имовину вршећи депортацију и ликвидацију власника те имовине. О јеврејској имовини старао се Генерални опуномоћеник за привреду у Србији Франц Нојхаузен на чији рачун се сливао новац од продаје јеврејске имовине. Ту имовину по ниским ценама куповали су, пре свих, припадници немачке националне мањине и повлашћени припадници српског државног апарата. Врхунац манипулације с јеврејском имовином представља Уредба Министарског савета генерала Милана Недића од 26.августа 1942. године којом је сва јеврејска имовина „поклоњена” Србима, а Српска народна банка и Државна хипотекарна банка, којима је поверена продаја имовине, исплатиле су немачким властима више од 360 милиона динара на име штете коју су „Немци претрпели услед вођења рата против Југославије”.

¹⁶ Н. Гаћеша: „Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948”, изд. „Матица српска”, Нови Сад, 1984, стр.37.

¹⁷ Н. Гаћеша: Ибидем.

¹⁸ „Службене новине”, бр.14 од 17.02.1942.

¹⁹ До јуна 1941. године са територије Бачке у Србију је протерано 15.000 лица, а 11.375 је отерано у логоре. На имања Срба, Буњеваца и Шокаца насељено је 2.856 мађарских породица из НДХ и Ердеља („Србија у рату и револуцији 1941-1945”, Српска књижевна задруга, Београд, 1976, стр.61).

У италијанској окупационој зони највеће својинске промене и миграција власника десила се на Косову и западној Македонији, где су војно-управне власти радикално анулирале предратну аграрну реформу и спровеле нову, враћајући земљу која је била експроприсана у аграрној реформи поново у власништво албанских велепоседника. Српско и црногорско становништво насељено пре Другог светског рата изложено је насиљу и протеривању од стране стране локалних Шиптара и уз подршку окупационих власти. Са Косова и Метохије до 1942. године у Србију и Црну Гору прогнано је око 100.000 житеља. Само у околини Пећи порушено је 16 цркава и манастир Девич.²⁰ Истовремено је вршена интензивна албанизација становништва Косова и Метохије, па се процењује да је на тим просторима у току рата колонизовано 150.000-200.000 колониста из Албаније.²¹ Поново су успостављени чифчијски односи, а придошле аге, бегови и албански колонисти настојали су да поврате и старе аграрно-феудалне односе (прикупљање „десетка“ и др.).

Далекосежне економске и демографске последице за Србију имале су и конфискаторске и реваншистичке економско-политичке мере против српског становништва на подручју Независне државе Хрватске у периоду 1941-1945. године. Павелићева усташка власт је вршила радикалне и обимне измене у аграрносвојинским односима и вршила померања становништва, остварујући још пре рата прокламовано начело о потреби иселјавања, односно протеривања Срба из Хрватске. Само осам дана после проглашења НДХ донета је Законска одредба о некретнинама тзв. добровољаца²² којом су потпуно развлашћени сви добровољци који су земљу добили између два светска рата на територији под ингеренцијом НДХ, без икакве одштете, с тим што ће та земља бити расподељена сељацима на основу посебног закона. Иако формално уперен против добровољаца, овај законски акт је инаугурисао заправо експропријацију земљишне својине свих Срба у НДХ.²³ Поништавање резултата предратне аграрне реформе на подручју НДХ праћено је масовним протеривањима и физичким ликвидацијама. У јесен 1941. године донети су прописи о „преузимању имовине српских завода и установа у Хрватским Карловцима“ (реч је о Сремским Карловцима) и о конфискацији целокупне имовине српске православне цркве, манастира и других православних институција на територији НДХ.

²⁰ др Богдан Лекић: „Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948“, изд. Архив Србије, 1997, стр.10.

²¹ Владо Стругар: „Завођење италијанске окупације у југословенским областима 1941-1942“, Гласник Дрштва за науку и умјетност Црне Горе, Титоград, 1975, стр.97.

²² „Народне новине“ од 18.04.1941, са допуном од 05.08.1941.године.

²³ Н. Гаћеша: Ибидем, стр.47.